

REMINISCÈNCIES DE TOPÒNIMS PAGANS: ALGUNS EXEMPLES D'HAGIOTOPONÍMIA BERGUEDANA

Josep Maria BERTRAN i COMELLAS

La història del meu país¹ està farcida de llargs processos de canvis ètnics, lingüístics, polítics, religiosos i d'altres condicions deguts a successives superposicions de pobles les aportacions dels quals n'han configurat la fesomia actual. Si partim de la documentació escrita ens adonem que ben poca cosa sabem de la gent que ocupava el territori ara fa dos mil·lennis i mig. Amb tot, l'iberisme ens deixa força informació. Gràcies a l'arqueologia i a les poques fonts llatines i gregues que ens han arribat coneixem més o menys la cultura ibèrica costanera i la seva expansió per les grans rutes de l'interior. A mesura que ens allunyem de les vies terrestres i fluvials més importants les notícies es fan més esparses o desapareixen del tot. Igualment passa amb la romanització. L'abundància de textos referents a les ciutats de la costa i al llarg de les grans vies de comunicació contrasta amb la quasi absoluta manca d'informació al Berguedà, el Solsonès o el Ripollès, per exemple. El mateix podem dir de la romanització, intensa a la costa i a les terres planes i tardana i poc documentada a la resta del territori.

La cristianització fou un més d'aquests estrats culturals que afaçonaren el país. Tenim notícies de comunitats cristianes a la costa, concretament a Tarraco al segle I, però no sabem res de quan arribà l'Església al Berguedà, ni tenim cap notícia de si la cristianització va ser ràpida o si va haver de concórrer gaire temps amb les religions paganes, ja sigui el culte romà o fins i tot cultes anteriors. Les terres de l'interior pateixen una manca endèmica d'informació.

Al Berguedà i les comarques adjacents podem suposar una cristianització tardana. El cristianisme esdevé religió oficial de l'imperi l'any 313 sota Constantí i el seu expandiment suposa una nova colonització. Si els romans ja controlaven les terres berguedanes cap al segle I aC. en l'àmbit econòmic i polític², cal suposar que en la re-culturització dels autòctons alguns elements com la llengua (llatina) i la religió (romana primer i cristiana després) anaren guanyant terreny progressivament. En una de les tombes de la necròpolis d'època visigòtica de Sant Vicenç d'Obiols, al terme d'Avià, es trobà una moneda d'or. Podria tractar-se d'un vestigi del ritu clàssic d'enterrar els morts amb un òbol a la boca per pagar el barquer Caront, i això a cavall entre els segles VII i VIII. Cal suposar una convivència llarga de cultes pagans i cristianisme? Sembla que sí.

No sabem del cert fins a quin punt hi hagué resistència manifesta a la cristianització, ni si n'hi hagué tan sols. Tampoc no tenim cap informació escrita precisa de la coexistència de cultes ni de quina manera es convertiren fidels i llocs de culte. Només recollint indicis, com la moneda d'Obiols, i comparant processos ben documentats de substitució de cultes en altres parts del món ens podem fer una idea aproximada de com podria haver estat el desplegament del cristianisme a la Catalunya central.

¹ Tot i que en aquest paper em refereixi sobretot al Berguedà i la Catalunya central, entenc per país el domini lingüístic català.

² La descoberta i posterior excavació del poblat ibèric al Serrat dels Tres Hereus (Casserres) testimonia l'intercanvi cultural amb el món romà.

Sembla, per les notícies que exposo en el present treball, que el procés fou lent, que durant segles l'Església anà guanyant terreny al paganisme i que els canvis no van ser fruit de la improvisació. La cura amb què es féu la substitució bo i triant sants i marededéus amb funcions similars o iguals a les dels antics ídols fa pensar en una època inicial i antiga de la cristianització. En aquest primer període l'autoritat eclesiàstica sembla tenir cura de no alterar gaire l'ordre sobrenatural autòcton. Com més s'assemblin les noves advocacions als vells ídols i déus pagans, com més iguals siguin llurs funcions, com menys es canviïn llocs i dates de culte, major acceptació tindran les noves creences. En canvi quan el culte antic és substituït pel nou amb intenció manifesta i deixant clara la victòria cristiana sobre el món pagà, llavors podem pensar fins a quin punt se sentia amb forces l'autoritat eclesiàstica o fins a quin punt el poble estava preparat per no rebutjar un nou canvi. La toponímia ens pot ajudar a reconstruir la història de la cristianització de les terres interiors del país, a datar-la i a suposar els mecanismes amb què es dugué a terme.

Orígens diversos dels hagiopònims

Quan confeccionem qualsevol llista d'hagiopònims cristians de seguida ens adonem que la majoria de noms tenen el seu origen en un acte conscient d'anomenar aquell lloc amb un hagiopònim. Es tracta de noms que vénen de dalt, de l'oficialitat, del poder. Així Sant Pau de Casserres té aquest nom per decisió deliberada i voluntària de l'autoritat eclesiàstica. Un altre grup de noms, però, sembla haver estat creat pel poble, el *vulgus*, de manera espontània i més o menys anecdòtica i circumstancial. La majoria de topònims d'aquest darrer grup han quedat fixats tard o d'hora també com a oficials. Alguns només tingueren un ús oral i avui fins i tot han desaparegut. Així en *Basella* o *Monistrol* cal veure-hi una antiga *basilica* i un diminutiu de *monasterium*³ respectivament. Noms com *la Rectoria* o *la Vicaria* els trobem a diversos indrets del país, alguns d'ells convertits avui en apartaments de vacances. Lo Pont del Capellà, al terme d'Almenar, va desaparèixer quan, en ser encimentat el canal de Pinyana, fou substituït per un pont nou de formigó a finals dels anys setanta. Avui només en queda el record i el nom en el més gran. Un altre cas és la masia dels Porxos, a Casserres, que deu el seu nom a les voltes del claustre, avui desaparegut, de Sant Pere de Casserres. L'arqueologia ha permès identificar aquest antic cenobi al lloc on avui s'aixeca la masia.

La qüestió ara és saber si cal incloure *la Bisbal*, *lo Pont del Capellà* o *els Porxos* en l'hagioponímia o no. Pensem que sí, tot i que les circumstàncies que donaren lloc al nom deixen veure-hi un origen religiós, sembla força clar que només són religiosos en aparença, que no foren (im)posats amb plena consciència de sacralitzar un indret o cristianitzar un antic lloc de culte pagà. En realitat són noms ben profans.

Noms simbòlics: Biure, Lillet

A cavall entre els noms intencionadament religiosos i els noms amb motiu religiós però deguts a unes circumstàncies concretes i de creació popular trobem alguns noms simbòlics que per una banda responen a un acte oficial de l'autoritat competent però sense esmentar cap sant ni àngel ni la Mare de Déu, etc. i per una altra deuen la seva creació al fet circumstancial de tenir un monestir, església o lloc sagrat a la vora. La devoció mariana medieval crea nombrosos topònims de valls i contrades arreu d'Europa a partir de noms tan simbòlics com *columba*, *lilium*, *rosa*, entre altres. D'alguns d'ells només en queda la segona part (Maria del) Bon repòs, de La Caritat, del Bon Port, etc. Algunes fundacions monàstiques canvien els noms de la con-

³ Els exemples es troben a milers per tot Europa; així amb *basilica* trobem *Basoché*, *Basouges*, *Besauges*, etc. Amb *monasterium* tenim *Montreuil*, *Muozier*, *Les Moitiers*, *Münster*, *München*, *Monaco*, etc. Entre altres substantius que han originat aquest tipus de topònim trobem: *claustre*, *cel-la*, *abadia*, *oratori*, *església*, *esglesiola*, *bisbe*, etc.

trada per topònims benefactors com ara Schönau, Bonnevaux, Val Dieu, Clairfontaine, Fontfreda, Vallbona (de les Monges) i potser també els topònims berguedans Lillet⁴, amb un monestir de devoció mariana i Biure, capella dedicada a Sant Martí, que apareix com a *Bene vivere* al segle IX. Alguns d'aquests noms ens han arribat sense acta de naixement. Mai no podem estar segurs en tots els casos de si responen a un canvi volgut expressament per l'autoritat eclesiàstica, com sol passar força sovint, o si són de creació i transmissió popular i oficialitzats tardanament.

La manca de fonts escrites relatives a aquests canvis d'antics topònims a noms simbòlics amb un rerefons religiós ens mantindrà, de vegades, en el dubte de si es tracta d'un canvi amb una funció simbòlica per a dignificar un lloc o si es deu a altres causes. Més difícil és veure-hi la substitució d'antics noms pagans per noms cristians, atesa l'època tardana en què es crearen. Aquests noms simbòlics apareixen a la baixa edat mitjana. Alguns d'ells responien simplement a l'embelliment del lloc mitjançant l'embelliment del nom. I quan la fortuna fa que en conservem documentació llavors podem gaudir del plaer de descobrir el perquè i el com del canvi de nom. Així està documentat que al juliol del 1240 les monges instal·lades a *Eingelscalesdorf* canvien el nom del lloc el qual *sorores decreverunt Engeltal nuncupari*⁵. Que canviessin el nom obscur i de difícil interpretació per *la Vall dels Angels*, nom amb clar contingut religiós, pot ser una explicació però no suficient. Ara bé, pel que es desprèn d'un document datat al maig del 1244 a Königstein⁷ el lloc de *Eingelscalesdorf* sembla haver estat anomenat popularment *Swinach*⁸ 'horta de(l)s porcs'. Sabent això el canvi queda justificat. Es tracta de dignificar l'emplaçament del cenobi. La indecència d'alguns noms de lloc pròxims a una comunitat, sobretot si aquesta és femenina, ha estat motiu suficient i gairebé obligat de canvis. Recordem la insolent mola del Cavall Bernat⁹ mostrant-se a les monges de Santa Cecília de Montserrat. Un altre cas, que no sabria si aparellar amb Engeltal (embelliment del lloc amb un nom més adient) o amb el Cavall Bernat (canvi de nom motivat pel pudor), és el canvi de nom que es produeix el 1440 i que té com a causa la fundació del monestir de monges de Santa Brígida a Eichelberg¹⁰. Aquest lloc passarà a dir-se d'ara endavant i per sempre més *Gnadenberg*, és a dir, 'muntanya de gràcia'¹¹.

Simbologia de segon grau

Un altre tipus de topònims simbòlics són els que pertanyen al que podríem qualificar de simbolisme de segon grau. El nom en si ja no ens parla d'una vall regalada, de qualitats paradisiàques ni simbolitza la Mare de Déu amb atributs que li són propis com el lliri, la rosa, etc. Es tracta d'un tipus de simbolisme que constitueix una forma molt més subtil i segurament més antiga de cristianització. L'arqueologia almenys així ho confirma. Els sants i les santes a qui es dediquen les capelles expressament construïdes tenen unes llegendes darrere seu amb unes coincidències de contingut sorprenent. Serien els casos de Sant Corneli, Sant Martí del Puig o Sant Quirze de Pedret, entre altres, tots ells al Berguedà.

Pel cas de sant Corneli diu la llegenda que, sent ja vell, a Cesarea, aconsegueix l'enderroca-

⁴ Amb *lilium* per motiu, el lliri, símbol de la puresa.

⁵ Citat per Fritz Schnelbögl: *Klosternamen*, dins *Frankische Heimat*, 12, 1933, pàg. 88.

⁶ *Nürnberger Urkundenbuch*, Nürnberg, 1959. Document 295, pàg. 174, redactat a Nuremberg.

⁷ *Nürnberger Urkundenbuch*, Nürnberg, 1959. Document 319, pàg. 194, redactat a Königstein.

⁸ *-ach* és un substantiu ben documentat corresponent a l'actual *Au, Aue*.

⁹ Cf. Moreu-Rey: *Els nostres noms de lloc*. Sembla que els Cavalls Bernats eren uns antics Caralls Bernats, pàg. 167-168.

¹⁰ *Eichelberg* pot ser interpretat com a muntanya de gla(ns) o amb la maliciosa lectura, en tractar-se d'un cenobi femení, de muntanya de gland(s). El mot *gla* (cf. més avall Cercs, roures, alzines i glans) és sospitós de paganisme. El culte a les glans és antiquíssim i el trobem per tot Europa. No es pot afirmar si el canvi de topònim en aquest cas es deu a adequació i embelliment del lloc o si es tracta de tancar definitivament el període precristià que podria haver sobreviscut en el nom o en algunes tradicions. La data, però, tan tardana, posa en dubte aquesta segona possibilitat.

¹¹ Citat per Fritz Schnelbögl: *Klosternamen*, dins *Frankische Heimat*, 12, 1933, pàg. 87.

ment de les estàtues dels ídols mitjançant la pregària. El governador de la ciutat i la seva dona, que havien quedat esclafats per les runes d'aquests ídols, foren salvats miraculosament per sant Corneli.

La llegenda més coneguda de sant Martí és sens dubte la de la capa que es partí amb un pobre. Però un dels seus miracles més populars és el del pi sagrat. Els pagans retien culte a un pi sagrat que era un dels malsons de sant Martí. Ell prou intentava fer-lo tallar però no se'n sortia. Fou tanta i tanta la seva insistència que finalment els pagans hi accediren amb la condició que el sant fos lligat al lloc on havia de caure l'arbre en ser tallat. El pi caigué i, com sol passar en aquesta mena de judicis de Déu, ho féu cap al costat contrari d'on havien lligat el sant. Una altra llegenda diu que va ensorrar un temple pagà només senyant-se. Un gentil, enfadat pel fet, l'atacà amb un ganivet, però l'arma li fugí de les mans sense haver pogut ferir el sant.

Finalment tenim el cas de sant Quirze i la seva mare, santa Julita, que sofriren un martiri esgarri-fós en negar-se a la idolatria.

En tots tres casos trobem un motiu comú, el testimoni contra els falsos déus. En tots tres casos es pot tractar d'un missatge críptic, de la victòria de la nova i veritable fe sobre els vells déus pagans. Fins a quin punt podem defensar que Sant Corneli, Sant Martí del Puig i Sant Quirze de Pedret són reconversions de llocs de culte precristià és difícil de dir. Al seu favor hi juguen la situació geogràfica, l'època aproximada de la seva consagració i les llegendes dels sants amb el seu missatge coincident contra el paganisme. En contra tenim una aclaparadora manca de documentació.

Molt més clar sembla el cas de Sant Miquel¹², sobre les canals del mateix nom, entre la Baells i la vall de la Portella, al Berguedà. Aquesta església, encimbellada en un dels turons més estratègics de la contrada, reuneix tots els trets que caracteritzen la cristianització d'una divinitat pagana. Sant Miquel és un àngel, un missatger entre Déu i els homes, un executor de la voluntat divina, és la *manus Domini*. Les seves funcions són les mateixes de Mercuri, a qui sovint supleix. Arreu d'Europa el trobem, com Mercuri, al cim de les muntanyes, entre el cel i la terra, al servei de Déu i per la protecció dels homes. El relleu històric de Mercuri per sant Miquel és d'una simplicitat sorprenent gairebé grollera. El canvi consisteix en un mateix contingut amb nom diferent. En principi sembla que no hauria d'haver estat cap fet traumàtic per a la població. Els canvis reals i pregons vindrien més tard. Sant Corneli, Sant Martí i Sant Quirze són formes més elaborades, més subtils. L'ur missatge és, però, més clar: els ídols anteriors no són altra cosa que ídols, falsos déus. I si aquest era el missatge que es volia transmetre, pot ser això un testimoni de força?, de terreny guanyat? Si fos així, caldria veure en Sant Miquel una cristianització més tímida?, i en els sants esmentats un acte decidit de substitució i allisonament? Potser això ens permetria confeigir una cronologia relativa dels fets i reconstruir fins on fos possible el procés d'expansió del cristianisme Llobregat amunt.

Al Berguedà hom troba, com en molts indrets del país, advocacions a sant Vicenç: Sant Vicenç d'Obiols, Sant Vicenç de Rus. Es tracta, com en els casos anteriors, d'un culte força antic i estès. Si sant Vicenç hagués estat escollit a propòsit com a substitut d'un culte anterior, si ho poguéssim confirmar, ens trobaríem davant una elaborada subtileza filològica, ja que fóra el nom mateix, i no les anècdotes de la seva vida, el símbol de victòria sobre el paganisme. La llegenda del sant ens diu ben poc d'aquest personatge; només tenim notícia, més novel·lesca que no pas documentada, del seu esgarri-fós martiri i dels turments que va haver de patir abans de lliurar l'ànima a Déu. Per l'antiguitat de les advocacions i per la condició de màrtir rivalitzà amb sant Esteve, primer màrtir, i amb sant Llorenç, que morí rostit sobre unes graelles de ferro roent com el mateix sant Vicenç.

¹² No és l'únic Sant Miquel a la comarca. El culte a aquest sant el trobem arreu d'Europa.

El paper de sant Vicenç li vindria donat aquí més pel nom que pels fets i miracles que practicà en vida. Sant Agustí d'Hipona veu en el nom de Vicenç un lligam directe amb vèncer, 'victòria', i li dona el sobrenom de *Vicentius Victor*, el vencedor¹³. Es tracta doncs del recurs a l'etimologia del nom per explicar el triomf de la vera fe sobre l'ídol pagà. No deixa de ser, però, una suposició i caldria confirmar l'ús de l'etimologia en casos similars i amb una funció idèntica.

La Quar. Un cas de conservació d'un nom preromà en convivència amb una Mare de Déu i una etimologia popular amb funció etiològica

Les advocacions a sants i marededéus sovint contenen informacions relatives a la localització, com ara la Mare de Déu de Núria, a la funció pràctica, com la Mare de Déu de la Cinta, de la Mercè i a qualitats pròpies, fins i tot físiques, com la Moreneta o la Verge Blanca. El cas de les advocacions funcionals, és a dir, les que ens deslliuren de determinats mals o ens emparen i protegeixen davant els perills, formen una tipologia de noms que podem anomenar etiològics. Es tracta de noms que generen un mite o una història, sovint s'hi inclouen supersticions o restes de cultes antics que sobreviuen en la tradició (festes, aplecs, àpats, etc). En aquesta categoria podríem incloure la Mare de Déu de la Quar. El nom de la Quar sembla una ultracorreció gràfica i fonètica del que fins fa pocs anys era, per la gent de la comarca, *la cor*, amb *o* oberta i erra pronunciada. Els testimonis més antics d'aquest nom ens donen formes com *lakor*, *lacorre*, *illa corre*. El treball *De toponymia Præromana*¹⁴ ja recull que, per una banda el mot preromà *lacor* es troba al llarg del Pirineu amb el significat de balç, penya-segat, amb la falsa interpretació de la primera síl·laba com l'article romànic, i per una altra banda com *cor*, per analogia amb les formes dialectals *cort* (quart) o *cotre* (quatre) es corregí en *quar(t)*¹⁵. Tenim aquí una clara etiologia. Una etimologia popular crea una llegenda: la Mare de Déu de la Quar (Cor) protegeix dels mals del cor. Així ens ho deien els habitants de les rodalies del santuari i ens ho confirmaven els exvots empolsinats, la majoria cors de cera, que fa tot just una quinzena d'anys encara penjaven de les parets de la capella.

No tenim cap prova que el santuari de la Quar hagués estat un antic lloc de culte precristià. La seva localització ens ho pot fer suposar. El que sí que sabem és que el nom preromà ha sobreviscut a la romanització. L'antic culte, si és que hi fou, no resistí a la cristianització.

Cercs: roures, alzines i glans

Podria donar-se el cas que antics llocs de culte pagans haguessin deixat testimoni de la seva existència en els topònims, encara que els llocs, i a vegades també els noms d'aquests llocs, s'haguessin cristianitzat o que s'haguessin secularitzat definitivament.

El culte prehistòric dels arbres es cristianitzà i se li donà un nom nou. La tradició de certes celebracions i determinats costums, però, haurien perdurat durant segles i així haurien coexistit el culte cristià i els elements pagans ancorats en el cristianisme. El tió de Nadal, les enramades, la palma, els santuaris amb noms de plantes o determinats esperits del bosc i fins els plens de la Patum de Corpus en serien testimonis.

¹³ Agustí d'Hipona: *De anima et ejus origine contra Vicentium Victorem, libri quatuor* (PL 44, 475). Cf. també Prudenci: *Passio Sancti Vincenti Martyris*, al *Liber Peristefanon* dins *Corpus Christianorum, Serie Latina*, CXXVI, v. 541/544, pàg. 312.

¹⁴ Bertran Comelles, Josep M.: *De Toponymia Præromana. Antigues arrels berguedanes*. Barcelona, 1988, pàg. 29 i ss.

¹⁵ La *-t* epentètica també es troba a la parla col·loquial al Berguedà: *cort*, *gènit*, *àpit* per *cor*; *geni* i *api*.

Pel cas de Cercs tothom coincideix a veure-hi el llatí *quercus*. Però la reminiscència del lloc de culte pagà passa desapercebuda. L'alzina i el roure són arbres sagrats a tot Europa des de l'arrencada dels temps històrics. Nombrosos fonts ens parlen de cultes a alzines i roures, ja sigui perquè són habitats per esperits protectors o per la creença que la humanitat, abans de descobrir els cereals, tenia com a aliment principal les glans, que es convertien, doncs, en l'aliment simbòlic com avui és el pa a Occident o l'arròs a l'extrem Orient. Sant Isidor de Sevilla¹⁶ ja ens parla de les alzines com els arbres on viuen els déus i on van els humans a implorar ajut. Igualment Hug de Sant Victor¹⁷ i Papias Vocabulista¹⁸. Sant Agustí esmenta en diversos passatges la gla com a do sagrat de la natura i aliment important per a la subsistència dels nostres avantpassats. Altres arbres com ara el faig, venerat per la seva qualitat de glandífer, el noguer juntament amb l'alzina i el roure eren el centre de llocs d'aplec pels qui buscaven la resposta dels déus i també les *glandes ad pastum hominum*¹⁹. El *quercus* com a arbre de déu es troba ben documentat en nombroses cultures. Per als pobles indoeuropeus el roure o l'alzina eren la representació de l'arbre còsmic i de l'arbre de la vida²⁰. La tradició medieval dels llibres de plantes, tant de caràcter enciclopèdic com de medicina, recull sovint la condició divina o màgica d'aquests arbres i alguns n'avalen l'autenticitat bo i citant fonts incontestables²¹. La supervivència d'un topònim, Cercs, que com a nom comú, *quercus*, fou substituït arreu per *alzina* i *roure* es podria molt ben deure a la importància del lloc i al símbol i record d'una alzina o alzinar, roure o roureda, que es mantingueren en el temps dins l'imaginari berguedà.

Un altre cas de culte a l'arbre podria ser la Santa Creu de Jutglar (també Jotglar, Jotglars) al Lluçanès. El lloc està documentat l'any 984 com a *Gugulares*. Tant la forma documental *Gugulares* com l'actual *Joglars* semblen més una ultracorrecció que no pas el resultat esperat del *joculares* llatí. Isidor en parlar de la nou²² ens recorda que el noguer era consagrat a Júpiter i que el seu fruit era anomenat també amb el mot *juglandem*. D'aquí el nom *juglans* per a un lloc de culte a un(s) arbre(s) diví(ns) que més tard hauria estat suplantat pel de *la Santa Creu*. El simbolisme de l'arbre i de la creu com a *axis mundi* es troba a gairebé totes les tradicions²³ i no oblidem tampoc que l'alzina i el roure eren un símbol d'immortalitat a l'època clàssica i a l'edat mitjana, com la creu ho és per al cristianisme²⁴. D'aquesta manera podem suposar que el lloc dels "*arbres*" *joglans* per efecte de la cristianització s'hauria convertit en la Santa Creu i per efecte d'una ultracorrecció lingüística els *joglans* esdevingueren *Joglars*.

¹⁶ *Quercus sive querna dicta quod ea soliti erant dii gentium quaerentibus responsa dare*. Isidor, *Opera Omnia* (PL 82, 616A).

¹⁷ Hug de Sant Victor, *Opera Omnia* (PL 177, 114D).

¹⁸ Papias Vocabulista dins *Copia de l'edizione milanese del 1476* di Domenico Vespolate, Torino, Bottega d'Erasmus, 1966 (pàg. 279).

¹⁹ Isidor, *Opera Omnia* (PL 82, 614A).

²⁰ Sobre el tema vegeu: Alfred Detering; *Die Bedeutung der Eiche seit der Vorzeit*, Leipzig, 1939. Gertrud Höler; *Die Bäume des Lebens: Baumsymbole in der Kulturen der Menschheit*, Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1985.

²¹ Al segle XIV, entre 1348 i 1350, Konrad von Megenberg escriu *Daz püch von den naturleichen dingen, on llegim: Quercus haizt ein aich vnd ist als vil gesprochen sam quenus, daz spricht ein chlag paum, wan als Ysydorus spricht, die alten haiden heten ir abgötter in den aichen, vnd wennsi in iren chumer chlagten, so antwurten in die abgötter auz den paumen. Das Buch der Natur*; Niemeyer, Tübingen, 2003, pàg. 373.

²² *Nux... Hanc alio nomine Latini juglandem vocant, quasi Jovis glandem*. Isidor (PL 82, 616 A). El noguer era un arbre consagrat a Júpiter. Cf. Hug (PL 177, 113 B) i Papias. *Op. cit.* pàg. 228.

²³ René Guénon: *Symboles fondamentaux de la science sacrée*. Paris, 1965. En diversos capítols del llibre parla del simbolisme de l'arbre i de la creu, entre altres, com a eix del món. També és un tema recurrent que trobem al llarg de bona part de l'obra de Mircea Eliade. El cristianisme veié de seguida en la creu l'arbre de vida. L'Antic Testament comença amb un arbre i el Nou Testament es clou amb un altre: la creu.

²⁴ La creu, el *lignum vitae*, va ser ja des dels primers temps del cristianisme i durant tota l'edat mitjana el símbol de la salvació, i així ho veiem en la imageria religiosa. Adam va pecar a l'arbre del coneixement i Crist, com a nou Adam, salva amb l'arbre de la creu.

Un cas de traducció amb oblit de la motivació

Al nord de Solsona, prop de Lladurs, hi ha la riera de Canalda, anomenada també d'Isanta per la gent de la contrada. A uns deu o quinze metres per damunt de la riera i a pocs minuts a peu de l'ermita de Sant Agustí d'Isanta trobem un interessantíssim jaciment arqueològic. Les excavacions que s'hi han dut a terme durant diverses campanyes, dirigides per l'arqueòleg Josep Castany, han confirmat que es tracta d'una troballa valuosíssima ja que la seva estratigrafia mostra senyals d'ocupació quasi ininterrompuda des del neolític fins al segle xx. El lloc en qüestió és una cavitat formada pel despeniment d'una roca. L'atzar féu que es formés un recinte de dimensions considerables i de característiques molt especials. La cova, tot i que geològicament no se'n pot dir així, té una entrada a la banda NW on una persona hi ha de passar ajupida i una altra a la banda de migdia, una obertura d'uns tres o quatre metres d'alçada des del terra actual. Aquesta obertura dóna a un torrent que, al seu torn és tributari, pocs metres més enllà, de la riera de Canalda. Els estudis geològics demostren l'existència d'aquífers sota el terra primitiu. Les anàlisis del sòl donen un altíssim contingut de substàncies químiques que fan pensar en enterraments o, si més no, en restes orgàniques que l'estat actual de les excavacions (que han estat preferentment fora del recinte) encara no han trobat.

En aquest jaciment tenim una colla d'elements arquetípics de santuari precristià. La "cova", a la confluència entre el torrent i la riera, amb aquífers, al fons de la vall però a distància prudencial del corrent de Canalda, en un lloc protegit del vent, gual a pocs metres, assolellat i solitari. Falta confirmar la presència d'enterraments; els indicis hi són.

Sens dubte ens trobem davant un conjunt d'elements propis del santuari iniciàtic. Sobre el tema hi ha molta literatura i no ens hi estendrem. Però sí que vull insistir en l'indret com a símbol de lloc de pas, d'iniciació a una altra vida o a una altra consciència. És el santuari perfecte, el lloc tel·lúric ideal. Es tracta de l'entrada, del passatge o portal²⁵ a una altra realitat, a un món espiritual. El nom de *ianua* es troba en santuaris pagans arreu de l'Europa romànica. El nom del jaciment, *Les Portes*, no ens deixa indiferents. Ja només falta la seva cristianització, i aquesta es produeix traslladant el lloc de culte uns centenars de metres més amunt, on s'alça l'ermita de Sant Agustí d'Isanta, envoltada per un mur de pedra de faïçó i traçat exquisits. Les Portes podria ser una simple traducció del mot llatí vestigi d'un santuari pagà.

Déu o deessa del pasturatge

El *pal* com a fita i senyalitzador, com a símbol d'unió entre cel i terra, com a tòtem i ídol, com a *axis mundi* es troba en moltíssimes cultures d'arreu del món. Els topònims de casa nostra amb el substantiu *pal* com a nucli del topònim o com a atributiu no hi manquen. Als límits del Berguedà tenim dos Coll de Pal²⁶ i un sospitós Moripol²⁷. Potser també caldria afegir al grup el santuari del Paller²⁸, topònim que si es demostrés pertànyer al grup *pal* caldria considerar com a etiològic.

El món romà coneix des de molt antic el déu o la deessa Palēs, protectora dels pastors i dels ramats. Normalment és una divinitat femenina, però no sempre²⁹. La recepció general de la tradició de Palēs fa que sigui un home o una dona de manera absolutament arbitrària i segons les fonts. En qualsevol cas es tracta d'una deïtat que protegeix els pastors i sobretot els ramats contra els enemics més corrents, els lladres i les feres salvatges³⁰. Segons els ritus més antics Palēs accepta ofre-

²⁵ *ianus,-us*, també *-i*: 'passatge' 'porta' '(portal)', 'volta'. Sovint usat en plural *ianua*.

²⁶ I un altre entre Prats de Molló i Setcases.

²⁷ Documentat com a *Mesapolo* al segle IX.

²⁸ Santuari del Paller de Dalt. El Paller de Baix o dels Banyadors, del s. XVIII pren el seu nom de l'antic Paller de Dalt.

²⁹ Una exhaustiva relació d'autors que tracten Palēs com a divinitat masculina o femenina la trobem a W.H. Roscher: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Vol. III.1. Hildesheim, 1965, pàg. (1276-1280).

³⁰ Cf. l'article del Dr. Siegmund Döpp: *Iam modo, iam possim contentus uiuere paruo! Die Struktur von Tibullus Elegie 1,1*. dins *Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie*, 133 Jahrgang. 2005, Heft 4, pàg. 459-470.

nes, però no vol sacrificis d'animals ni presents de sang sinó llet i ofrenes elaborades amb farina i cereals i presentades en recipients de terrissa³¹.

Els camins ramaders del nostre país són antiquíssims. Demanar la protecció del ramat abans d'emprendre la marxa transhumant, donar les gràcies en arribar al coll o en haver passat un estret perillós, en haver fet cap a un aixopluc o a un lloc de pastura generós degué ser un fet normal i Palès en deuria rebre el seu tribut. Els topònims amb *pal* poden tenir, sens dubte, orígens diversos, però que tingui com a motiu la devoció a una divinitat protectora del bestiar no és tan inversemblant. Si fos així podríem explicar encara una família de topònims amb motius religiosos precristians.

³¹ *hic ego pastoremque meum lustrare quotannis et placidam soleo spargere lacte Palem* Tibul (I,1,v. 35 i 36).

La festa de Palès se celebrava a l'abril. Els pastors, a més de fer els seus presents, saltaven sobre els Palilia, foc fet amb palla com a mitjà d'expiació de les culpes. Cf. Tibul (II, 5, v. 89). Les variants Palilia i Parilia amb què també es coneix Palès han originat diverses etimologies populars. Una d'elles ens interessa especialment. Es tracta de l'origen del mot palla que, segons Isidor (PL 82, 601 A) ve de Palé: *Gentiles autem paleam a quandam Pale frugum inventrice nominaverunt, quam Cererem esse volunt*. L'associació entre *Palès* i *palla* ens interessa pel cas del santuari del Paller, al terme de Bagà, confusió fàcilment comprensible que no fou només del sant sevillà.